

روایت صدر
دفتر دوم

عنایت شیعی

محسن کمالیان / علی اکبر دنجبر کرمانی

کمالیان، محسن، ۱۳۴۳-

عزت شیعه، تاریخ شفاهی زندگی فرهنگی، اجتماعی و سیاسی
آیت‌الله امام موسی صدر / محسن کمالیان و علی اکبر رنجبر کرمانی
قم: صحیفه خرد، ۱۳۸۶.

۶۸۸ ص. ۷۵۰۰۰ ریال ۸-۳۴-۸۶۳۵-۹۶۴-۹۷۸ ISBN

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیما. + -

۱. صدر، سید موسی، ۱۳۰۷-

الف. رنجبر کرمانی، علی اکبر، ۱۳۳۸- گردآورنده همکار.

ب. عنوان: تاریخ شفاهی زندگی فرهنگی، اجتماعی و سیاسی

آیت‌الله امام موسی صدر. ج. عنوان.

ک ۸ الف ۶ / ۲۳۳ BP

روایت‌نامد
دفتر دوم

عزت شیعه

محسن کمالیان / علی اکبر رنجبر کرمانی

email: info@RevayateSadr.ir
www.Revayate Sadr.ir

انتشارات صحیفه خرد

تاریخ شفاهی

زندگی فرهنگی، اجتماعی و سیاسی امام موسی صدر
(در آستانه بیست و نهمین سالگرد ربوده شدن امام موسی صدر)

ناشر: صحیفه خرد

توبیت چاپ: اول / ۱۳۸۶

لیتوگرافی: تیز هوش

چاپ: زیتون

صحافی: بیروت

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

شابک: ۸-۳۴-۸۶۳۵-۹۶۴-۹۷۸

تلفن: ۹۸ ۲۱ ۷۸۳-۲۵۱

قیمت: ۷۵۰۰ تومان

فهرست مطالب

۷	فهرست مطالب
۹	مقدمه
	زندگی نامه
۱۹	• در گذر زمان
۲۱	• سرفصل هایی از زندگی امام موسی صدر
	گفتگوها
۳۷	۱. آیت الله العظمی سید عبدالکریم موسوی اردبیلی
۵۹	۲. آیت الله العظمی شیخ مجدالدین محلاتی
۷۷	۳. سرکار خانم رباب صدر
۹۱	۴. آیت الله سید مرتضی مستجابی
۱۰۵	۵. دکتر سید صادق طباطبایی
۱۶۷	۶. آیت الله شیخ علی اصغر مسلمی کاشانی
۱۷۷	۷. حجت الاسلام و المسلمین شیخ محمدرضا نعمانی
۱۹۱	۸. استاد سید حسین شرف الدین
۲۱۹	۹. حجت الاسلام و المسلمین علی حجتی کرمانی
۲۴۷	۱۰. آیت الله شیخ محمد مهدی شمس الدین
۲۵۹	۱۱. آیت الله شیخ عبدالامیر قبلان
۲۷۵	۱۲. استاد حسین الحسینی
۲۸۷	۱۳. دکتر سید محمود لواسانی

- ۳۱۵ ۱۴. سرکار خانم بتول لواسانی
- ۳۳۵ ۱۵. حجت الاسلام و المسلمین سید محمد غروی
- ۳۷۵ ۱۶. حجت الاسلام و المسلمین سید عیسی طباطبایی
- ۴۰۳ ۱۷. آیت الله شیخ محمود خلیلی
- ۴۵۵ ۱۸. حجت الاسلام و المسلمین سید رضا کشمیری
- ۴۶۹ ۱۹. استاد سید مهدی حائری رحمته الله علیه
- ۴۸۷ ۲۰. حجت الاسلام و المسلمین شیخ حسن اختری
- ۵۰۵ ۲۱. حجت الاسلام و المسلمین سید محمد سجادی
- ۵۱۷ ۲۲. استاد علی جنتی
- ۵۳۳ ۲۳. دکتر سید جعفر شهیدی
- ۵۴۳ ۲۴. دکتر سید علی اصغر غروی
- ۵۷۹ ۲۵. سرکار خانم لیلا علی موسوی
- پیوست‌ها
- ۵۹۳ ۲۶. نامه‌هایی از امام صدر به آیت الله مستجابی
- ۵۹۹ ۲۷. سندی تاریخی از آیت الله شیخ محمد مهدی شمس الدین
- ۶۰۱ ۲۸. نامه‌ای از امام صدر به استاد سید مهدی حائری
- ۶۰۳ ۲۹. نامه‌ای از استاد پرویز اتابکی
- ۶۱۳ ۳۰. امام موسی صدر و ملک حسن
- ۶۱۵ ۳۱. نامه‌ای از حجت الاسلام دکتر محمد هادی مفتاح
- تصاویر
- نمایه‌ها
- ۶۵۳ • رجال‌نامه
 - ۶۶۵ • گفتگو‌نامه
 - ۶۶۹ • کتاب‌نامه
 - ۶۷۵ • اعلام

مقدمه

آنچه این دفتر به خوانندگان عزیز تقدیم می‌کند، متن کامل تعداد ۲۵ گفتگوی دیگر نگارندگان با دوستان، نزدیکان و همکاران امام موسی صدر است که در بازه زمانی زمستان ۱۳۷۴ تا پاییز ۱۳۸۳ انجام گرفته است. در انتخاب کسانی که طرف گفتگو قرار گرفتند، چون همیشه، تنها یک معیار وجود داشت: هر کس با امام صدر انس، تاریخ و نتیجتاً روایتی برای گفتن داشت، بدون توجه به سلاقی سیاسی و جایگاه اجتماعی او، مشتاقانه آماده شنیدن سخنانش بودیم. اغلب گفتگوها در محل سکونت یا کار راویان انجام گرفت؛ شماری در قم و تهران، تعدادی در اصفهان و شیراز و بعضی در بیروت و صور. عزیزانی که با آنان به گفتگو نشستیم، تنها از سر محبت و عشق به امام صدر، و غالباً بی هیچ آشنایی قبلی، دعوت ما را پذیرا شدند. بخشهایی از سخنان اغلب این وفاداران، سروده‌های دل آنان است در خلوت با خاطرات امام صدر و جویندگان راه و صد البته خود او، و ناگزیر آمیخته با اشک و آه فراق و انتظار.

ساختار و هندسه دفتر حاضر از پنج بخش اصلی تشکیل شده است: بخش اول یا «زندگی‌نامه»، که طی آن برگ‌هایی از کارنامه زندگی امام صدر، در قالب یک «مقطع شمار» و یک مقاله، به طور گذرا ورق خورده است؛ بخش دوم یا «گفتگوها»، که درونمایه اصلی دفتر حاضر را تشکیل می‌دهد؛ در ترتیب درج گفتگوها و تقدیم و تاخر آنها، هیچ عاملی جز تاریخ معاشرت راویان با امام صدر و گاه‌شمار زندگی آن بزرگوار، مد نظر نبوده است.

هز جا سخن راوی نیازمند توضیح، تدقیق یا مستند سازی بوده است، در پی نوشت روشن شده است. بخشی از پی نوشت‌ها، ناگفته‌های انباشته شده در سینه نگارندگان است که چون نمی‌دانند تا کی توفیق نوشتن دارند، از فرصت پدید آمده به تناسب بهره برده‌اند.^۱ چه بسا برخی خوانندگان به مطالعه متن گفتگوها اکتفا و از رجوع به پی نوشت‌ها خودداری کنند. حال آنکه مدت و دقتی که صرف تحقیق در منابع و تنظیم پی نوشت‌ها شده، از نگارش متن گفتگوها کمتر نبوده است.

بخش سوم یا «پیوست‌ها» که طی آن، برخی نامه‌ها و اسناد تاریخی، که یا راویان این دفتر را با امام صدر پیوند می‌دهند، یا توسط این عزیزان مورد استناد واقع شدند، یا در تشریح روایات آنان مفید هستند، به ترتیب درج گفتگوها ارائه شدند؛

بخش چهارم یا «تصاویر» که جایش در دفتر اول «عزت شیعه» خالی بود، و تصاویر شخصی، خانوادگی و اجداد امام صدر، و نیز تصاویر مشترک آن بزرگوار با برخی راویان و چهره‌های مطرح شده توسط آنان را به نمایش گذاشته است؛

بخش پنجم یا «نمایه‌ها» که افزون بر اعلام، سه پاره مهم دیگر را در بر دارد: رجال‌نامه، که شرح حال مختصر برخی شخصیت‌های موثر اما ناشناخته یاد شده در این دفتر را ارائه کرده است؛ گفتگونامه، که فهرست تفصیلی کلیه گفتگوهای انجام شده در چارچوب طرح «روایت صدر» تا کنون را ثبت نموده است؛ کتابنامه، که شناسنامه تمامی منابع و مآخذ دفتر حاضر را گرد آورده است؛ برگه الحاقی دفتر، شجره‌نامه خاندان شریف صدر را نشان می‌دهد، که اجداد مرحوم آیت‌الله سید صالح شرف‌الدین موسوی عاملی (۱۱۲۲-۱۲۱۷ ق.) و نیز فرزندان و احفاد ذکور آن بزرگوار را با یکدیگر پیوند داده است؛ انسان‌هایی که به تعبیر حکیم آلمانی گوته در حق افلاطون، هر یک «اهل معنایی» بودند که بر روی زمین سرگردان ماندند.^۲ همواره برای نگارندگان سوال بوده است که استاد سید محمد علی جمالزاده و پدر ایشان مرحوم سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی، چگونه با امام صدر نسبت دارند؟ آیات‌الله سید محمد صدر نخست‌وزیر اسبق عراق و پدر ایشان علامه سید حسن صدر، با امام صدر چه نسبتی دارند؟ آیت‌الله حاج آقا حسین خادمی و نیز آیات بزرگوار سید مرتضی مستجابی و سید مهدی صدرعاملی، با امام صدر چه پیوندی دارند؟ و بالاخره برجستگان امروز خاندان صدر در عراق، سید مقتدی و پدر معظم او صدر ثانی، چه ارتباطی با آن بزرگوار

۱. مسئولیت کلیه مطالب مندرج در پی نوشت‌های این دفتر به عهده نگارنده اول است.

دارند؟ شجره‌نامه تهیه شده، که ان شاء الله در آینده توسعه بیشتری خواهد یافت، این قبیل سوال‌ها را به روشنی پاسخ داده است.

گفتگوهای دفتر اول «عزت شیعه»، عمدتاً به روایت اقدامات امام صدر طی دهه‌های اول و خصوصاً دوم اقامت آن بزرگوار در لبنان اختصاص داشت. آن اقدامات در قالب چند محور مهم زیر قابل طبقه‌بندی بودند:

- بازسازی هویت، انسجام و عزت تاریخی شیعیان لبنان؛
- پرچم‌داری حرکت گفتگوی ادیان و تقریب مذاهب؛
- تکوین جامعه مقاوم و مقاومت لبنانی علیه اسرائیل؛
- حمایت از مبارزات مردم و گروه‌های فلسطینی علیه اسرائیل؛
- حمایت از انقلاب اسلامی ایران؛
- سرنوشت و پیگیری مسأله امام صدر

گفتگوهای دفتر حاضر اگرچه در تکمیل و تدقیق محورهای فوق‌الذکر نیز سهمی وافر دارند، اما عمدتاً محورهای نوین زیر را مورد توجه قرار داده‌اند، که بر اقدامات امام صدر طی دوران‌های اقامت در ایران، عراق و اولین دهه اقامت آن بزرگوار در لبنان پرتو می‌افکنند:

- تحصیلات و جایگاه حوزوی در ایران و عراق؛
- اصلاح‌گری و نواندیشی دینی؛
- تاسیس حوزه‌های علمیه نوین در لبنان؛
- گسترش مرزهای نفوذ اسلام و تشیع به آفریقای سیاه؛
- رسالت روحانیت، مرجعیت و رهبری شیعه؛
- رابطه با دولت‌های عربی و نظام شاه؛
- اخلاق سیاسی؛

اگرچه هر یک از گفتگوها، نکات بدیع و خاطرات منحصر به فردی را در باره امام صدر مطرح ساخته است، با این حال ممکن است برخی روایات نیز در بعضی از آنها تکراری به نظر برسد؛ این مطالب اگرچه به ظاهر تکرار است، اما در واقع نوعی تاکید و تایید از سوی شاهدان عینی و معاشران امام صدر است که حقایق تاریخی را مستندتر و متواتر می‌سازد.

گفته‌اند سقراط پرسشگر موفق را کسی می‌دانست که با طرح سوال‌های حساب شده و متنوع، پاسخ‌دهنده را به شکافتن حقایق کشاند که در پی کشف آن است. نگارندگان نیز با تواضع، در پی این اندیشه بودند. کیفیت و تنوع

سوال‌هایی که با راویان مطرح شد، نه تنها در کیفیت و جهت‌گیری روایت‌ها موثر بوده است، که صد البته از دل مشغولی‌ها و علایق قلبی نگارندگان نیز متأثر. اگرچه در گفتگو با راویان دفتر حاضر به قدر امکان تلاش گردید تا تمامی محورهای نوین فوق‌الذکر مورد کند و کاو قرار گیرد، اما صادقانه اعتراف داریم که به سبب پاره‌ای دغدغه‌ها، برخی موضوعات را مورد توجه مضاعف قرار دادیم:

از جایگاه حوزوی، فقهی، فلسفی و اجتهادی امام صدر بیشتر سوال کردیم، چون آن را پشتوانه اصلی دردمندی‌ها و افکار ناب و اصلاح‌گرانه آن بزرگوار در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه اسلامی امروزان می‌دانیم؛ در باره این موضوع بیشتر سوال کردیم، چون برخی حاکمان، حوزویان و روشنفکران را از طرح ابداعات، نواندیشی‌ها و راهکارهای پیشنهادی ایشان هراسان و به همین سبب، منکر اصالت آنها یافتیم؛ در باره این موضوع بیشتر سوال کردیم، چون مثل بسیاری بزرگان باور داریم، که ابعاد فقهی و فلسفی شخصیت امام صدر، تحت الشعاع عظمت اخلاقی، اجتماعی و سیاسی ایشان قرار گرفته است ...

از اخلاق سیاسی و جلوه‌های متنوع آن، خصوصاً صبر، انصاف، جوانمردی، احترام و مهرورزی امام صدر با منتقدان، مخالفان و حتی دشمنانشان، بیشتر سوال کردیم؛ چون آن را از رموز موفقیت آن بزرگوار در دیار غربت لبنان یافتیم، و نیز فقدانش را از اسباب سقوط گروه‌ها و برخی شخصیت‌های سیاسی حتی صالح کشورمان، در دیده مخاطبان آشنا و افکار عمومی مردم؛ امام صدر اگرچه قانون را بر تمامی شئون جامعه حاکم می‌شمارد، اما هرگز آن را به کمین گاهی برای شکار مخالفان بدل نساخت، و نه هنگام وضع و نه زمان اجرای آن، غنچه‌های محبت و دیگر ابعاد عواطف انسانی را زیر چکمه‌های آن له نکرد. از اخلاق سیاسی و منحصر به فرد امام صدر بیشتر سوال کردیم، چون الگو برداری از آن را تنها راه راهبری جامعه به سوی اعتماد، نشاط، انسجام و اقتدار ملی می‌دانیم ...

از سرنوشت و روند پیگیری مسئله امام صدر بیش از پیش سوال کردیم؛ چون با کشف شواهد تازه^۱ بر این اعتقاد راسخ‌تر شدیم، که اراده‌ای شوم در منطقه و جهان، با بکارگیری برخی محافل قدرت در سوریه، بعضی گروه‌های فلسطینی، پاره‌ای گروه‌های لبنانی و نیز برخی جریانات موالی و معارض نظام شاه

۱. ر.ک. به مقاله مورخ ۸۴/۱/۳ نگارنده تحت عنوان «کنکاشی در اسرار ربوده شدن امام موسی صدر»؛ ۱- همدستان منطقه‌ای قذافی» در سایت‌های «بازتاب»، «پایگاه اطلاع‌رسانی امام موسی صدر» و «در جست‌وجوی امام موسی صدر».

در ایران، رژیم معمر قذافی را در اجرای عملیات ربایش، اسارت و پنهان‌سازی حقیقت، تشویق، هدایت و یاری کرده است؛ از این موضوع بیش از پیش سوال کردیم، چون به رغم گذشت قریب سه دهه از ربوده شدن امام صدر، و به رغم جابجا شدن ده‌ها دولت و پارلمان در ایران و لبنان، و با وجود سال‌ها تلاش مراجع، نخبگان و دست‌داران ایشان، کمترین نشانه‌ای از اصلاح و سامان‌یابی روند پیگیری در افق نیافتیم؛ و بالاخره در باره این موضوع بیش از پیش سوال کردیم، چون مانند گذشته و بلکه بیش از آن، به امکان حیات امام صدر خوشبین و امیدوار هستیم ...

درنمایه دفتر حاضر نیز چنان دفتر پیشین، اصیل و دست اول است؛ کلیه گفتگوها، در چارچوب طرح «روایت صدر» و متناسب با امکانات متواضع آن، طراحی، اجرا، پیاده، ترجمه، تنظیم و ویرایش شدند. نامه‌ها و اسناد، تدریجاً و طی سال‌ها، با مراجعه مستقیم به صاحبان آنها گردآوری شده است. رجال‌نامه و شجره‌نامه، با تتبع صبورانه در کتب رجال و انساب، استخراج و تنظیم شدند. هیچ جزئی از اجزاء دفتر حاضر، با ارجاع یا بدون آن، از جایی به عاریت گرفته نشده است و سیاس خداوند متعال را، که چنین هنری از عهده نگارندگان ساخته نیست. پیش از چاپ دفتر حاضر، برخی گفتگوها یا پاره‌هایی از آنها، به مناسبت یا بنا بر ضرورت، از سوی نگارندگان در اختیار بعضی موسسات، مطبوعات یا سایت‌های اینترنتی قرار گرفته و منتشر شده است. مواردی که چنین بوده است، ذیل صفحه آغازین آنها قید شده است.

تهیه دفتر حاضر نیز مانند هر کتاب و دفتر دیگر، بدون مساعدت پاره‌ای دوستان امکان‌پذیر نبوده است: قبل از هر چیز باید از اعضاء محترم خانواده امام صدر، خصوصاً آقایان سید صدرالدین صدر، مهدی فیروزان و خانم‌ها سیده رباب صدر (شرف‌الدین) و سیده حوراء صدر (فیروزان) صمیمانه تشکر کنیم. این عزیزان بودند که فرصت حضور در برخی کنفرانس‌های «کلمه السواء» و نتیجتاً امکان دیدار و گفتگو با دوستان امام صدر در لبنان را برای نگارندگان فراهم نمودند. همچنین این عزیزان بودند که اغلب تصاویر کتاب حاضر را سخاوتمندانه در اختیار نگارندگان قرار دادند.

از آیت‌الله حاج شیخ محمود خلیلی، یار با وفا و سفیر شایسته امام صدر در ایران نیز تشکر می‌کنیم، که با بیان خاطرات و ارائه توضیحات و راهنمایی‌های ارزشمند و منحصر به فرد خود، نگارندگان را در تدقیق، «تعدیل» و تکمیل دفتر

حاضر یاری نمودند. در هر مرحله از راه که تصادم روایات راویان فهم برخی وقایع را بر نگارندگان ناممکن می ساخت، توضیحات روشننگر ایشان بود که از راه می رسید و مسیر درست را نشان می داد. بی مبالغه می گویم که در جمع یاران و دوستان امام صدر در ایران، از نظر وفاداری، اخلاص، دلسوزی و احساس مسئولیت نسبت به آن بزرگوار، کمتر کسی را چون ایشان یافتیم.

دوست عزیزمان حاج علی جابر، بدون شک دینی بزرگ بر گردن نگارندگان و خوانندگان دفتر حاضر دارد؛ کلیه گفتگوهای لبنانی این دفتر، با راهنمایی، هماهنگی، همراهی و مساعدت این دوستدار مخلص امام صدر انجام گرفت. روزهای متوالی خیابان های بیروت، جبل و صور را زیر پا گذاشتیم که اگر هفته ها و ماه ها نیز به طول می انجامید، قطعاً در کنارمان بود. از صمیم قلب می گویم که دوستی با این برادر بسیجی لبنانی، از بهترین پاداش های نگارندگان در پیگیری مسأله امام صدر بوده است.

دوستان عزیز، حجت الاسلام سید مصطفی مطبوعه چی، علیرضا محمودی و مهندس سید مجتبی موسوی نیز که محققانی دردمند و نکته سنج هستند، در تهیه این دفتر سهم بسزایی دارند. برخی گفتگوهای ایرانی این دفتر، با راهنمایی، هماهنگی یا همراهی این برادران انجام گرفت. از برکات دوستی با این برادران، دسترسی به پاره ای کتاب ها و مقالات مورد نیاز و نیز آشنایی با بعضی پژوهشگران فاضل بود که کار تکمیل پی نوشت ها، پیوست ها و نمایه های انتهای دفتر را تسهیل نمود. دو برادر اخیر، به رغم مشغله های تحصیلی فراوان، از سر لطف متن کامل دفتر حاضر را خواندند و همه درایت فاضلانه خود را در خدمت تدقیق، تکمیل و اصلاح آن بکار بردند.

از مورخ گرانقدر حجت الاسلام و المسلمین شیخ ناصرالدین انصاری قمی نیز تشکر می کنیم که با در اختیار نهادن عزیزترین کتب رجالی و انساب خود، تهیه شجره نامه خاندان صدر را برای نگارندگان ممکن نمود. از آیت الله سید محمد علی روضاتی و استاد بزرگوار حجت الاسلام و المسلمین رسول جعفریان نیز باید یاد کنیم که با تدوین و انتشار نسب نامه ارزشمند خاندان روضاتیان، سنت حسنه شجره نامه نویسی را احیاء و ما خوانندگان کتاب جذاب «اسنادی از خاندان روضاتیان» را با چند و چون آن آشنا کردند.

و بالاخره آنکه در این دفتر اگرچه از علو شخصیت امام صدر سخن در میان است، اما نه می خواهیم از آن بزرگمرد افسانه بسازیم، و نه چنین کاری را خدمت به امروزیان، آیندگان و حتی خود آن بزرگوار می دانیم. امام صدر اگرچه

یک انسان کامل بود، اما کاملاً نیز یک انسان بود. رای آن بزرگوار را، هرچند حقیقتاً بحرالعلومی بود و جامع الفنون، اما هرگز رأی آخرین نمی‌دانیم؛ در باره شخصیت امام صدر پژوهش می‌کنیم، تا با استنباط الگوهای رفتاری ایشان و نیز با فهم منطق و اصول ارزشی حاکم بر آنها، مشعلی فرا روی راه امروزیان و آیندگان روشن سازیم؛ مشعلی که نه خود آن، که حقیقت انتهای راه فرا روی آن قداست دارد.

خداوند متعال را بی نهایت شاکریم که به ما توفیق داده است، در حالی که هرگز خود را درخور نمی‌دیده و نمی‌بینیم، در بحر بی کران محبت امام صدر غوطه‌ور باشیم. از خدای بزرگ می‌طلبیم تا سخنان از دل برخاسته راویان بزرگوار این دفتر کمک کند، فریادهای امام صدر در فضای این مرز و بوم طنین‌انداز شود، دردهای آن بزرگوار در جان بی‌دردان جامعه زنده گردد، هشدارهای ایشان دیدگان حوزویان عزیزمان را بازتر کند، ایمان ایشان به کرامت انسان مطمئن نظر مردم و خصوصاً مسئولان محترم قرار گیرد، تجربیات ایشان به رساله‌ها کشانده شود و حماسه‌های ایشان به زیباترین وجه حماسه‌سرایی گردد.

قم مقدس، تابستان ۱۳۸۵

محسن کمالیان، علی اکبر رنجبر کرمانی